

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΡΟΔΟΣ 2.400 ΧΡΟΝΙΑ

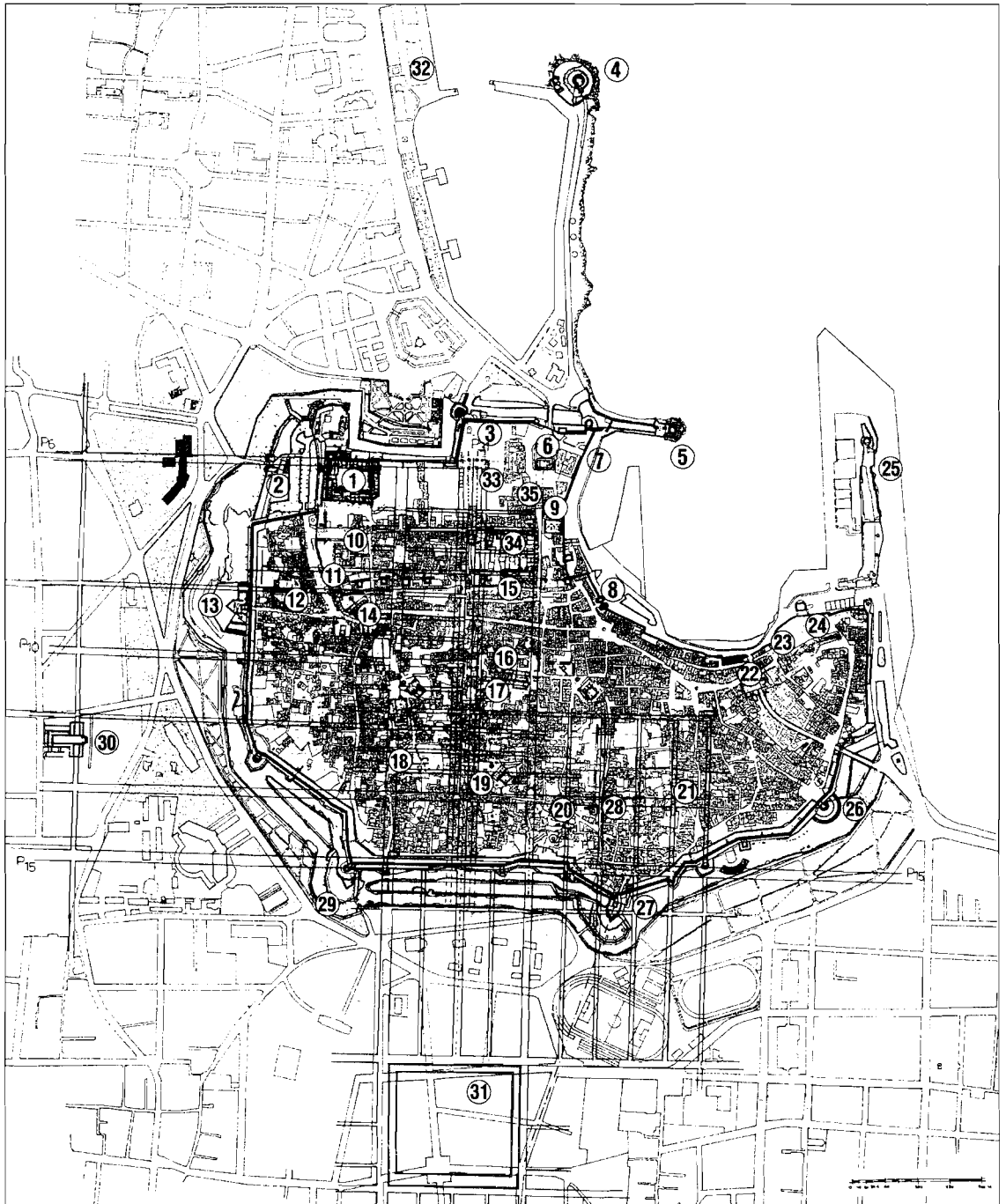
Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ (1523)

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Β

ΑΘΗΝΑ 2000

Σχέδ. Β. Γενικό σχέδιο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου: οχύρωση - υποδάμειος ιστός (σχέδ. Κ. Μανούσου-Ντέλλα).

1. Παλάτι μεγάλου μαγίστρου.	12. Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Γεωργίου.	24. Πύλη του Μύλων (Αγίας Αικατερίνης).
2. Οχύρωση πύλης D'Amboise.	13. Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου.	25. Μύλος και πύργος των Μύλων.
3. Παρεκκλήσιο Αγίου Δημητρίου του Ριοσσάσο.	14. Άγιοι Απόστολοι.	26. Προμαχώνας Del Carretto.
4. Φρούριο Αγίου Νικολάου.	15. Ανασκαφή οδού Αγησιάνδρου.	27. Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη.
5. Μύλος και πύργος του Naillac.	16. Αρχιάγγελος Μιχαήλ - παλαιοχριστιανική βασιλική.	28. Βυζαντινή οχύρωση του μπουρτζου.
6. Ναός Αφροδίτης.	17. Άγιος Στυρίδωνας.	29. Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου.
7. Πύλη Ταρσανά.	18. Άγιος Ανγοντίνος (?).	30. Μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική.
8. Θαλασσινή πύλη.	19. Άγιος Φανούριος.	31. «Πτολεμαίων» Γυμνάσιο ελληνιστικής πόλης.
9. Παναγία του Κάστρου.	20. Άγιοι Θεόδωροι.	32. Θέση εκκλησίας Αγίου Αντωνίου.
10. Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου.	21. Αγία Τριάδα.	33. Αρχαία νεώρια - ρωμαϊκό τετράπυλο.
11. Βυζαντινός πύργος της Guardia, Μουσουλμανικός πύργος του Ρολογιού.	22. Παναγία του Μπουρτζου.	34. Το ιπποτικό νοσοκομείο του 15ου αιώνα.
	23. Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης.	35. Το ιπποτικό νοσοκομείο του 14ου αιώνα.

Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου

Γιώργος Ντέλλας

Την άφιξη του τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ στη Ρόδο το 1310 ακολούθησε η «εισαγωγή» των δυτικών στοιχείων στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική¹. Ειδικότερα εφαρμόστηκε η γοθτική αρχιτεκτονική, όπως διαμορφώθηκε στους Αγίους Τόπους και την Κύπρο, όπου είχαν εγκατασταθεί οι ιππότες πριν έλθουν στη Ρόδο. Η αρχιτεκτονική αυτή εξελίχθηκε και στη Ρόδο. Δάνεισε και δανείστηκε αρκετά στοιχεία από την ντόπια αρχιτεκτονική και τη βυζαντινή παράδοση. Προσαρμόστηκε στα τοπικά υλικά και στο ροδίτικο πωρόλιθο, τον οποίο αξιοποίησε σημαντικά, δημιουργώντας αξιόλογα τοπικά διακοσμητικά μορφολογικά στοιχεία. Η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική της Δύσης δεν τους άφησε αδιάφορους κατά την τελευταία περίοδο της διαμονής τους στη Ρόδο, οπότε κατασκευάστηκαν σημαντικά κτίρια με ανάλογες επιδράσεις. Ένα κεφάλαιο της ιπποτικής αρχιτεκτονικής της Ρόδου αποτελούν οι σταυροθολιακοί ναοί.

Ο μεγαλύτερος ναός, το «καθολικό» του τάγματος, αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη βρισκόταν δίπλα στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου στο Κολλάκιο, στο δυτικό άκρο της οδού Ιπποτών² (Σχέδ. Β, αριθ 10· Πίν. 143α-β). Εκεί ελάμβαναν χώρα οι σημαντικότερες τελετουργίες του τάγματος³. Η έκρηξη της πυριτιδαποθήκης στο υπόγειό του το 1856 κατέστρεψε εντελώς το ναό και προξένησε σοβαρές ζημιές στη γύρω περιοχή⁴.

Ο Pietro Lojaco, μετά από ανασκαφική διερεύνηση το 1932-1934, προσπάθησε να αποκαταστήσει γραφικά το μνημείο⁵. Ο κυρίως ναός ήταν ξυλόστεγη βασιλική και χωριζόταν σε τρία κλίτη με δύο σειρές από τοξοστοιχίες από τέσσερις κολόνες⁶. Είχε εγκάρσιο κλίτος στεγασμένο από τρία γοθτικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις, κάτω από το οποίο υπήρχε κρύπτη. Το ιερό είχε κάτοψη τετραγωνική, ενώ κάτω από αυτό περνούσε ισόγεια στοά λόγω της κλίσης του εδάφους. Οι στοές αυτές συνέδεαν το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου με το ναό, που θα πρέπει να κτίστηκε στα πρώτα χρόνια της ιπποτοκρατίας, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Villeneuve (1319-1346)⁷. Στα υαλογραφήματα (vitraux) των παραθύρων γνωρίζουμε ότι υπήρχαν τα οικόσημα των Fluvian (1421-1437) και Orsini (1467-1476)⁸. Στο ανατολικό τμήμα προστέθηκαν βόρεια και νότια παρεκκλήσια, όπου ενταφιάστηκαν οι μεγάλοι μάγιστροι Hélon de Villeneuve, Dieudonné de Gozon, Antonio de Fluvian, Giovanni Batista degli Orsini, Pierre d'Aubusson, Emery d'Amboise, Guy de Blanchefort και Fabrizio del Carretto⁹. Όλες αυτές οι κατασκευές είχαν στέγαση επίσης από σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώ-

¹ Gabriel, 2, σ. 147-156.

² Από τις αρχές του 1995 γίνεται συστηματική ανασκαφή από την 4η ΕΒΑ Ρόδου στα πλαίσια της διαμόρφωσης των υπολειμμάτων του ναού.

³ Lojaco 1936α, σ. 247. Gabriel, σ. 167-170.

⁴ M. Gehlhoff-Βολονάκη, Ο σεισμός και η έκρηξη της πυριτιδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά τον I. Hedenborg, *Δρόμος* 13-14 (1982), σ. 52-59.

⁵ Lojaco 1936α, σ. 247-287.

⁶ Rottiers, Album, πίν. 40, 42, 43. Flandin, πίν. 25-26.

⁷ Gabriel, 2, σ. 169. Κόλλιας, σ. 100

⁸ Rottiers, Album, πίν. XXXVII, 1. Gabriel, 2, σ. 168.

⁹ Gabriel, 2, σ. 168. Lojaco 1936α, σ. 266-274.

σεις, όπως και η «λόντζια»¹⁰. Τα σταυροθόλια ήταν πιθανώς ελαφρά υπερυψωμένα, σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση του Lojaco, χωρίς αυτό να τεκμηριώνεται, ενώ στη Ρόδο συνηθίζονται να κατασκευάζονται χωρίς υπερύψωση. Οι διαγώνιες νευρώσεις-βεργία είχαν διατομή κυκλική.

Η συγγένεια με την τυπολογία και τη χρήση των τετραγωνικής κάτοψης ιερών του τάγματος των Κιστερκιανών είναι εμφανής¹¹. Η έλλειψη επιμελημένου διακόσμου ανταποκρίνεται στις αρχές τους για λιτές μορφές και τη γενικότερη τάση αποφυγής απεικονίσεων. Ανάλογης τυπολογίας ναοί στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου απαντούν στην Ιταλία (San Andrea di Vercelli, San Galgano της Σιένα, Santa Maria Novella στη Φλωρεντία, καθολικό του San Giovanni in Fiore κοντά στην Cosenza)¹², στον ελλαδικό χώρο στο καθολικό της μονής Ζαχαρά Στυμφαλίας, που ανήκε στο τάγμα των Κιστερκιανών, των αρχών του 13ου αιώνα¹³, στους ναούς του Σωτήρα και του Αγίου Πέτρου των Δομινικανών στο Ηράκλειο της Κρήτης¹⁴, στο καθολικό της μονής Πέλα Παΐς στην Κύπρο, του τάγματος των Αυγουστίνων, του 13ου αιώνα¹⁵, που μιμείται και αυτό την κιστερκιανή τυπολογία, καθώς και στη Συρία, στη σταυροφοριακή εκκλησία Der Sim' am ha¹⁶.

Είναι εύλογο λοιπόν να συμπεράνουμε ότι το καθολικό του Αγίου Ιωάννη στην Ρόδο, ως ο σημαντικότερος ναός του τάγματος, δείχνει την εξέλιξη αυτού του τύπου μέσα από την ιστορία και την πορεία των σταυροφόρων και του τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη.

Η βυζαντινή Μητρόπολη, η Παναγία του Κάστρου (Σχέδ. Β, αριθ. 9), στο ανατολικό άκρο της οδού Ιπποτών, επιλέχθηκε από τα πρώτα χρόνια της ιπποτοκρατίας (1321-1322) για να στεγάσει τον καθεδρικό ναό της ιπποτικής πόλης της Ρόδου¹⁷ (Πίν. 144α). Αρχικά ήταν τρίκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου ναός. Οι κεραίες του είχαν μεγαλύτερο ύψος από τα γωνιακά διαμερίσματα. Όλοι οι χώροι ήταν στεγασμένοι με ημικυλινδρικές καμάρες. Ο τρούλος στο κέντρο του ναού ήταν μεγάλων διαστάσεων και πιθανώς ανάλογος με τους τρούλους άλλων ναών που διατηρούνται και σήμερα, όπως του Αγίου Γεωργίου (ή Χουρμαλί Μεδρεσέ) στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και του Αγίου Νικολάου (ή Φουντουκλί) στην περιοχή Ελεούσα-Διμιλιά της Ρόδου. Οι κόγχες έχουν εσωτερικά ημικυκλική κάτοψη και καλύπτονταν από τεταρτοσφαίρια.

Ο ναός μετατράπηκε πιθανώς στα πλαίσια αποκατάστασης του μνημείου μετά από κάποια καταστροφή του. Η μετατροπή αυτή συνίσταται στην αντικατάσταση του ημικυλινδρικού θόλου του μεσαίου κλίτους και του τρούλου με νέο ψηλότερο κλίτος στεγασμένο από τρία γοθτικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις. Τα σταυροθόλια δεν παρουσιάζουν υπερύψωση, ενώ οι νευρώσεις-βεργία έχουν ορθογώνια διατομή με απότμηση στις γωνίες. Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού αντικαταστάθηκε από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις, αφού μετατράπηκε η κάτοψή του εσωτερικά, σε ένα ψηλότερο επίπεδο, από ημικυκλική σε τρίπλευρη. Έχει οξυκόρυφα γοθτικά παράθυρα στα εξωτερικά τύμπανα των τόξων των σταυροθολίων, που ήταν διακοσμημένα με υαλογραφήματα¹⁸. Ο υπόλοιπος ναός διατήρησε τη βυζαντινή μορφή, του τρίκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου – χωρίς τρούλο πλέον – ναού. Ειδικότερα, τα πλάγια κλίτη με τις εγκάρσιες κεραίες του σταυρού παραμένουν όπως αρχικά¹⁹.

¹⁰ Lojaco 1936α, πίν. I-IX.

¹¹ H. Focillon, *Art d'Occident*. Paris 1963, σ. 156-162.

¹² Lojaco 1936α, σ. 256.

¹³ X. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, 2, Αθήνα 1975 (ανατύπωση 1980), σ. 223.

¹⁴ Gerola, σ. 120-127, εικ. 73-78.

¹⁵ Enlart, *Chypre*, σ. 202-221, εικ. 111.

¹⁶ Max Van Berchem, *Mémoires de l'Institut Français du Caire, Voyage en Syrie*, 1914, σ. 326, εικ. 177. Enlart, *Jérusalem*, πίν. II και πίν. 7-9. W. Beyer, *Der syrische Kirchenbau*, Berlin 1925, σ. 81-90. Lojaco 1936α, σ. 257-258.

¹⁷ *AOL*, I, σ. 269, XXXVII. Gabriel, 2, σ. 170 και σημ. 1. M. Αχειμάστου, Η εκκλησία της Παναγιάς του Κάστρου της Ρόδου, *ΑΔ* 23 (1968), Μελέται, σ. 221-283.

¹⁸ Rottiers, Album, πίν. XXXVII, 2.

¹⁹ Gabriel, 2, σ. 170-174. Ορλάνδος, σ. 72-76. Balducci 1932, σ. 71 κ.ε. Αχειμάστου, ό.π.

Ο βυζαντινός ναός ανάγεται στον 11ο αιώνα²⁰, ενώ η μετατροπή του θα πρέπει να έγινε κατά τα πρώτα χρόνια της ιπποτοκρατίας, στις αρχές του 14ου αιώνα. Αυτό μαρτυρούν οι δυτικές τεχνολογικές τοιχογραφίες που χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα²¹. Η σύζευξη των δύο αυτών τύπων στην Παναγιά του Κάστρου σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη βυζαντινή και τη γοτθική σε μια τοπική αρχιτεκτονική και αποτελεί σταθμό για την εξέλιξή της.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνει ο σταυροθολιακός ναός της Παναγιάς του Μπούργκου (Σχέδ. Β, αριθ. 22· Πίν. 144β). Καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό πιθανότατα από την πολιορκία του 1522 και τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας καλύφθηκε από σπύια. Τα ερείπια αποκαλύφθηκαν μετά την κατεδάφιση των νεότερων κατασκευών κατά την ιταλική περίοδο. Ο αρχιτέκτων Η. Balducci μελέτησε και προσπάθησε να αποκαταστήσει γραφικά το μνημείο το 1932²².

Ο ναός παρουσιάζει την τυπολογία της τρίκλιτης βασιλικής με δύο σειρές τοξοστοιχιών από τέσσερις κίονες και τρεις πεντάπλευρες κόγχες, μία σε κάθε κλίτος (Εικ. 1). Στεγαζόταν εξ ολοκλήρου από γοτθικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις και στις κόγχες του ιερού από θόλους με ακτινωτές νευρώσεις. Διατηρούνται επίσης αρκετές από τις εξωτερικές αντηρίδες. Τα σταυροθόλια παρουσιάζουν, σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση του Balducci, μικρή υπερύψωση και έχουν νευρώσεις μορφής πετάλου λουλουδιού. Η συνύπαρξη του τύπου της τρίκλιτης βασιλικής με τρεις κόγχες στο ιερό, βυζαντινής κυρίως προέλευσης, με το δυτικό τρόπο στέγασης, από γοτθικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις, αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό συνδυασμό της αλληλεπίδρασης στην τοπική αρχιτεκτονική²³. Ο βυζαντινός τρόπος δόμησης με τη χρήση κεραμιδιών στους αρμούς των δόμων, που δεν έχουν σταθερό ύψος, δείχνει τη συνέχεια στην τοπική οικοδομική τεχνική²⁴.

Τα γοτθικά μορφολογικά στοιχεία, που απαντούν στην Παναγιά του Μπούργκου, τα λεπτά και ψηλά ανοίγματα, τα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα, οι χαρακτηριστικές διατομές μορφής πετάλου λουλουδιού στα τόξα και στις νευρώσεις δείχνουν έργο με ενότητα και καθαρότητα μορφής. Οι διατομές αυτές χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη Ρόδο. Τα διακοσμητικά μοτίβα από γεωμετρικά σχήματα και ανθέμια, που χρησιμοποιήθηκαν στα φουρούσια (κιλλίβαντες) των νευρώσεων κυρίως, έχουν και αυτά τόσο βυζαντινές όσο και γοτθικές επιδράσεις και χρονολογούνται στυλιστικά πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα²⁵. Μετά από ανάλυση των φάσεων και με τη συγκριτική μέθοδο ως προς τον τρόπο δόμησης και γλυπτικής διακόσμησης, ο Balducci καταλήγει στη χρονολόγηση του ναού λίγο πριν ή στα μέσα του 14ου αιώνα²⁶. Τα παρεκκλήσια, που προστέθηκαν στα νότια του ναού ανήκουν σε μεταγενέστερες περιόδους. Το νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο χρονολογείται στα μέσα του 15ου αιώνα και το νοτιοανατολικό στα τέλη του²⁷.

²⁰ ΑΔ 25 (1970), σ. 518-537 και Κόλλιας, σ. 102 (και όχι στο α' μισό του 13ου αιώνα, όπως υποστήριξε παλαιότερα η κ. Μ. Αχειμάστου, ό.π., σ. 242).

²¹ Αχειμάστου, ό.π., σ. 277.

²² Balducci 1933.

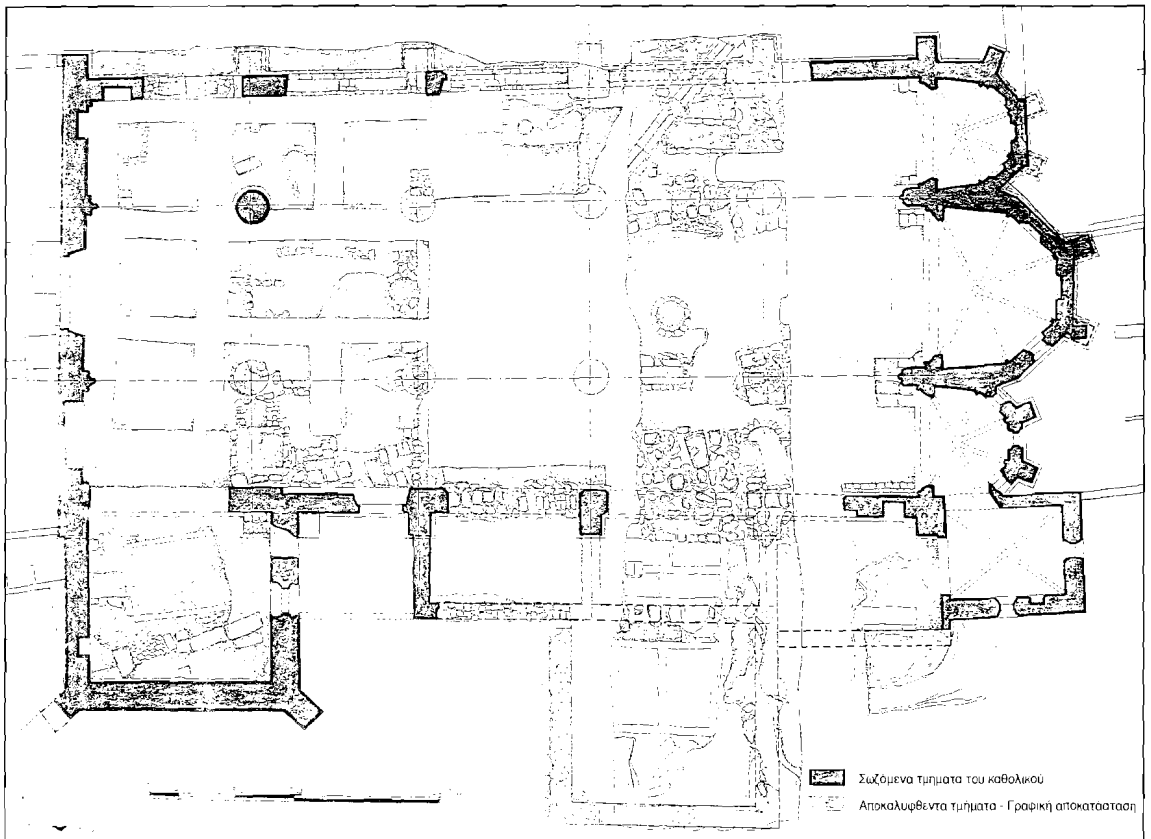
²³ Ό.π., σ. 8-9, 39 και 47.

²⁴ Ανάλογη τεχνική χρησιμοποιήθηκε στο ναό της Φιλερήμου, χρονολογούμενο στις πρώτες δεκαετίες της ιπποτοκρατίας, και στο παρεκκλήσιο της γλώσσας της Γαλλίας, την Αγία Τριάδα στην οδό Ιπποτών, μεταξύ 1365 και 1374. Balducci 1933, σ. 39. Gabriel, 2, σ. 174.

²⁵ Παρουσιάζουν ομοιότητες με της Φιλερήμου. Balducci 1933, σ. 39.

²⁶ Balducci 1933, σ. 53. Κάποια τοιχογραφία, που είδε ο Balducci και έφερε τα οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων Villaret (1309-1319), Villeneuve (1319-1346), Gozon (1346-11353) και Corneillan (1354-1355), ενισχύει τη χρονολόγησή του στα μέσα του 14ου αιώνα, ό.π., σ. 26-29.

²⁷ Balducci 1933, σ. 53. Το νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Βερναρδίνo, σύμφωνα με τον G.S. Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de S. Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, σ. 115 και Balducci 1933, σ. 59.

Εικ. 1. Γραφική αποκατάσταση της Παναγίας του Μπούργκου, σύμφωνα με τα πρόσφατα αποκαλυφθέντα στοιχεία. Κάτοψη.

Αυτή η τυπολογική συνύπαρξη είχε προηγηθεί στα Ιεροσόλυμα και στην Κύπρο. Ανάλογος, σε κάτοψη τουλάχιστον, αλλά μεγαλύτερος σε μέγεθος και ανώτερος σε αρχιτεκτονική ποιότητα, είναι ο καθεδρικός ναός του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο της Κύπρου, του 13ου αιώνα, της εποχής των Lousignan²⁸. Τα διακοσμητικά στοιχεία, επίσης, συγγενεύουν με ανάλογα στους ναούς του Αγίου Γεωργίου των Λατίνων στην Αμμόχωστο, του 1300 περίπου, και της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία²⁹. Είναι πολύ πιθανό κύπριοι τεχνίτες να εργάστηκαν στη Ρόδο, καθότι οι οικονομικές και εμπορικές, εκτός από τις πολιτικές, σχέσεις των δύο νησιών ήταν έντονες³⁰.

Κατά τις πρόσφατες εργασίες των υπόγειων δικτύων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (1994-1996) διενεργήθηκε συστηματική ανασκαφή, που έφερε στο φως άλλα τέσσερα παρεκκλήσια στη νότια πλευρά του ναού και αρκοσόλια στη βόρεια πλευρά³¹. Τα ευρήματα των τελευταίων ανασκα-

²⁸ Enlart, *Chypre*, σ. 268-300 και Balducci 1933, σ. 47-48. Με πολλά επίσης μνημεία της Κύπρου συγγενεύει, λιγότερο όμως, η Παναγία του Μπούργκου, όπως με τον καθεδρικό ναό της Λευκωσίας, τον Άγιο Πέτρο και Παύλο της Αμμοχώστου και τον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων στην ίδια πόλη.

²⁹ Balducci 1933, σ. 49. Enlart, *Chypre*, εικ. 195 και 197.

³⁰ Balducci 1933, σ. 47. Enlart, *Chypre*, σ. VIII. Bosio, 2, σ. 115.

³¹ Τα συμπεράσματα αυτά παρουσιάστηκαν από τους Νατάσσα Ψαρολογάκη, Μιχάλη Ζερλέντη (Ταφές και ταφικές κατασκευές στην εκκλησία της Παναγίας του Μπούργκου της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *16ο Συμπόσιο*

φών τεκμηριώνουν τη λειτουργία της εκκλησίας μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα και είναι πολύ πιθανό να καταστράφηκε κατά τη δεύτερη πολιορκία της Ρόδου από τους Τούρκους το 1522. Κατά τις εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης του ναού, που γίνονται στα πλαίσια των έργων του ΠΕΠ/Ν. Αιγαίου, ενώθηκαν τα δύο τμήματά του, που είχε κόψει η οδός Αλχαδέφ, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί και να αποκατασταθεί σε ένα ποσοστό και να αποδοθεί στο κοινό³².

Η εξωτερική μορφή μόνο με υποθέσεις μπορεί να σκιαγραφηθεί και δεν μπορεί βέβαια να συγκριθεί με τους καθεδρικούς ναούς της Δύσης σε μέγεθος και πλούτο. Η χρήση του ως ναού των καθολικών είναι εμφανής³³, ενώ η υπόθεση του Balducci για τη μετατροπή του σε καθεδρικό ναό των Λατίνων γύρω στο 1480 είναι πολύ δύσκολο να τεκμηριωθεί, αφού βασίζεται σε μια σειρά από υποθέσεις³⁴.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της Παναγιάς του Μπούργκου επρόκειτο να παίξουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της τοπικής ιπποτικής αρχιτεκτονικής και στην εξέλιξή της, τόσο στην πόλη της Ρόδου όσο και στον ευρύτερο χώρο του νησιού και γενικότερα της Δωδεκανήσου.

Ο καθολικός ναός της Παναγιάς της Νίκης κτίστηκε από τους ιππότες προς τιμήν της Παναγιάς, σε συνδυασμό με το γειτονικό ορθόδοξο ναό του Αγίου Παντελεήμονα, μετά τη νικηφόρα για εκείνους έκβαση της επίθεσης στις 27 Ιουλίου (ημέρα εορτής του Αγίου Παντελεήμονα) και της τούρκικης πολιορκίας του 1480³⁵ (Εικ. 2). Προηγήθηκε της επισκευής του τείχους, όπως δείχνει ο τρόπος σύνδεσής του με το ιερό της εκκλησίας και τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Κατά την πολιορκία του 1522 καθαιρέθηκαν τμήματα του ναού για τις ανάγκες της άμυνας³⁶. Ο Gabriel υπέθεσε ότι ήταν μια τρίγλιτη βασιλική με δύο σειρές από δύο κίονες και με μία κόγχη στο ιερό³⁷. Φαίνεται όμως ότι δεν κατέστη δυνατό να ολοκληρωθεί στα σαράντα χρόνια που έμειναν ακόμη στη Ρόδο οι Ιωαννίτες ιππότες³⁸. Αντ' αυτής κτίστηκε μια μονόχωρη εκκλησία (Πίν. 145). Η πεντάπλευρη

της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 1996, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 82-83).

³² Γ. Ντέλλας, Σ. Βλησίδης, Μ. Ζεφλέντης, Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου στη Ρόδο, 6-11 Μαΐου 1997*, 4, ΤΕΕ, σ. 529-553.

³³ Σε μικρογραφίες του Caoursin (cod. paris. lat. 6067) εμφανίζεται συχνά ο ναός της Παναγιάς του Μπούργκου, όπου γίνονταν συγχρόνως πολλαπλές λειτουργίες των καθολικών το 1480 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Τούρκων.

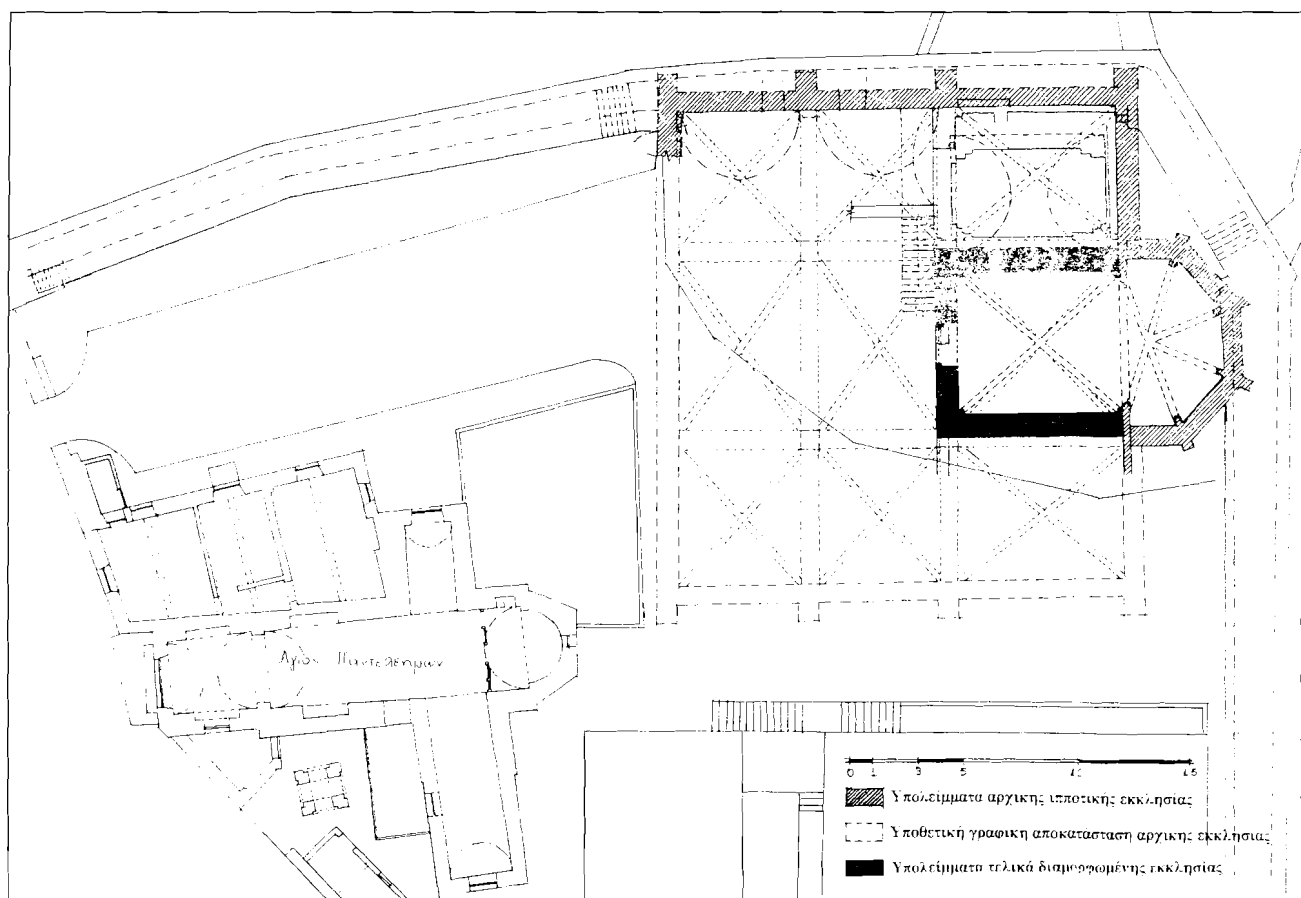
³⁴ Balducci 1933, σ. 60-68. Σύμφωνα με τις υποθέσεις αυτές, η Παναγιά του Μπούργκου μετατράπηκε σε καθεδρικό ναό, όταν η Παναγιά του Κάστρου δεν λειτουργούσε ως καθεδρικός ναός(;) και μετονομάστηκε σε Αγία Αικατερίνη(;). Κτίστηκε συγχρόνως με το μέγαρο του λατίνου επίσκοπου(;), γνωστό σήμερα ως «Ναυαρχείο», που πολλοί μελετητές θεωρούν ως μέγαρο του έλληνα ορθόδοξου μητροπολίτη της Ρόδου. Συγκεκριμένα, ο O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel*, Amsterdam 1703, σ. 97, χαρακτήρισε το κτίριο του «Ναυαρχείου» ως έδρα του Gran Commendatore, αλλά αυτό γρήγορα αποκλείστηκε. Ο Rottiers (2, σ. 347 και Album, πίν. LVI) το θεωρεί ως ιπποτικό Ναυαρχείο. Στη συνέχεια ο Picenardi (ό.π., σ. 117) πιστεύει ότι αποτελούσε το αρχιεπισκοπικό μέγαρο του έλληνα ορθόδοξου μητροπολίτη. Ο Gabriel (σ. 114) θεωρεί επικρατέστερη τη χρήση του κτιρίου ως έδρας του έλληνα ορθόδοξου μητροπολίτη της Ρόδου, όπως και ο G. Jacobich (*Il Palazzo del Ammiragliato, CIRh I* (1928), σ. 153-156). Ο G. Drago (*Il Palazzo Cavaleresco di Piazza Principe a Rodi*, Rodi 1930, σ. 1-21), μετά από τη σχετική έρευνα και στη βιβλιογραφία, καταλήγει ότι το κτίριο είναι πιθανότερο να ήταν έδρα του έλληνα ορθόδοξου μητροπολίτη.

³⁵ Κόλλιας, σ. 101. M. Bacheca, *Il progio mariano nell'assedio di Rodi del 1480 in due documenti pontifici inediti*, Assisi 1954. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η διαμόρφωση του χώρου εντάχθηκε στο Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

³⁶ Gabriel, 2, σ. 180. Bosio, 2, σ. 691.

³⁷ Gabriel, 2, σ. 180-182.

³⁸ Ο Bosio το 1489 την παρουσιάζει ημιτελή, καθώς και προσκνηντές δέκα χρόνια αργότερα. Το ίδιο εμφανίζεται και το 1494, όταν υπηρετείται από τους φραγκισκανούς μοναχούς.

Εικ. 2. Παναγιά της Νίζης. Κάτοψη.

κόγχη του ιερού, στεγασμένη από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις διατομής ανθεμίου με τρία πέταλα, προοριζόταν για τον τελικό ναό. Ένας χώρος τετραγωνικής κάτοψης και διαστάσεων 7,20x6,20 μ., στεγασμένος προφανώς από σταυροθόλιο με διαγώνιες νευρώσεις κυκλικής διατομής, προστέθηκε για την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών, προσωρινά, αφού δεν συνδέεται με την κατασκευή του ιερού, όπως φαίνεται από τον τρόπο δόμησης.

Βόρεια της μονόχωρης εκκλησίας σώζεται μεγάλη δεξαμενή νερού, που καλύπτει παλαιότερη ιπποτική θύρα του τείχους, πιθανώς πύλη προς το μάλιο των Μύλων, που φράχθηκε μεταγενέστερα. Σε επαφή με τη δυτική όψη της εκκλησίας σώζεται υπόλειμμα ιπποτικής κλίμακας που οδηγεί σε όροφο στα βόρεια του ναού. Στη βόρεια πλευρά του χώρου και πάνω στο τείχος σώζονται τα ίχνη δύο γοθτικών σταυροθολίων με διαγώνιες νευρώσεις απλούστερης διατομής, όμοιας με της Παναγιάς του Μπούργκου και είναι πιθανό να αποτελούσαν τμήματα του τελικού ναού. Φαίνεται όμως ότι η βόρεια πτέρυγα χρησιμοποιήθηκε, μέχρι να αποπερατωθεί ο ναός, σε δύο επίπεδα. Άλλα υπολείμματα ενός μεγάλου θόλου διατηρούνται στη συνέχεια του τείχους προς τα δυτικά και της όψης της εισόδου στο χώρο, της οποίας σώζεται μόνον ένα τετράγωνο πλαίσιο και τμήματα της τοιχοποιίας της. Μια άλλη είσοδος προς την οδό Κισθινίου, με τοξωτό ημικυκλικό θύρωμα, διακοσμημένο με ανθέμια, ανάλογα με τη διατομή των νευρώσεων της κόγχης του ιερού, διατηρείται σε διπλό κτίριο. Όλα τα παραπάνω ενισχύουν την άποψη για την ύπαρξη κάποιου μοναστηριού. Σύμφωνα με

πολλούς ερευνητές, ο ναός παραχωρήθηκε στο τάγμα των Φραγκισκανών από την ίδρυση του ναού³⁹. Νεότερα στοιχεία αναμένεται να έλθουν στο φως μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και της έρευνας⁴⁰.

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων, το όνομα του οποίου είναι γνωστό εκ παραδόσεως και αμφισβητείται⁴¹, αποκαλύφθηκε από την 4η ΕΒΑ τα τελευταία χρόνια⁴² (Πίν. 146α). Βρίσκεται στο δυτικότερο άκρο της οδού Σωκράτους, εντεταγμένος στο μουσουλμανικό συγκρότημα κτισμάτων του συσσιτίου «imaret» ή πτωχοκομείου του Σουλεϊμάν (Σχέδ. Β, αριθ. 14). Είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με κόγχη, που στεγάζεται από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις διατομής πετάλου λουλουδιού. Ίχνη στις τέσσερις γωνίες του χώρου δείχνουν ότι η αρχική στέγαση γινόταν με γοθτικό σταυροθόλιο που έφερε διαγώνιες νευρώσεις ίδιας διατομής⁴³. Έχει και αυτή ανάλογα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία με την Παναγιά του Μπούργκου. Στην τουρκοκρατία είχε μετατραπεί σε φούρνο για τις ανάγκες του συσσιτίου, από τον οποίο διατηρήθηκε η καπνοδόχος. Κατά τις εργασίες επισκευής των δύο πλαϊνών θόλων του συσσιτίου και μετά από ανασκαφή αποκαλύφθηκε υπόγειο μονόχωρη κρύπτη⁴⁴ (Εικ. 3). Έχει τρίπλευρη απόληξη προς Α. και κλίμακα καθόδου προς αυτή από τη νοτιοδυτική πλευρά. Ο κίονας με το κιονόκρανο, που σώζεται εντοιχισμένος μεταξύ του ναού και των δύο πλαϊνών θόλων, προκάλεσε το ενδιαφέρον μας, ώστε να προχωρήσουμε σε ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Δυστυχώς, όμως, το μόνο αρχιτεκτονικό στοιχείο που αποκαλύφθηκε μέχρι σήμερα είναι τα θεμέλια ενός άλλου κίονα και κάποιων τοίχων. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες όμως μας δίνει η επιγραφή: *HIC IACET NOBILIS LACOBUS DE PRIOLIS MAGNIFICI / D(OMI)NI PETRI PATR/ICI VENETI M/CCCCLXXVI XXIII IANUARI* της ταφόπλακας του εντετού ευγενή Iacobus de Priolis, που ενταφιάστηκε στη Ρόδο το 1476. Η ταφόπλακα βρέθηκε in situ, έξω από τη δυτική πλευρά του σημερινού ναού και δείχνει ότι το σημείο αυτό ήταν τότε εσωτερικός χώρος του πρώτου ιπποτικού ναού· έτσι ενισχύεται η υπόθεση ότι καταστράφηκε με την πολιορκία του 1480 και το σεισμό του 1481, καθώς και ότι πρόκειται για καθολικό ναό και όχι ορθόδοξο⁴⁵. Ελπί-

³⁹ Το 1512 το τάγμα των Φραγκισκανών βρισκόταν εκεί. Gabriel, 2, σ. 182, Bosio, 2, σ. 506. Μια επιγραφή πάνω στον τοίχο του ναού, που το 1743 μπορούσε κανείς να διαβάσει, αναφέρει σαφώς ότι κτίστηκε από το μεγάλο μάγιστρο d'Aubusson, σύμφωνα με έγγραφο που διατηρείτο στο αρχείο του τάγματος των Φραγκισκανών στο Νιοχώρι. Οι E. Billioti και A. Cottret (*L'île de Rhodes*, Rhodes 1881, σ. 266-267) αναφέρουν ότι το ανάγλυφο της Παναγίας που διακοσμούσε την ιερά τράπεζα της εκκλησίας των καθολικών προερχόταν από το ναό της Παναγίας της Νίκης.

⁴⁰ Από τη Μάνια Μιχαηλίδου, προίσιταμένη της 4ης ΕΒΑ, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 670-672, σχέδ. 4, πίν. 377.

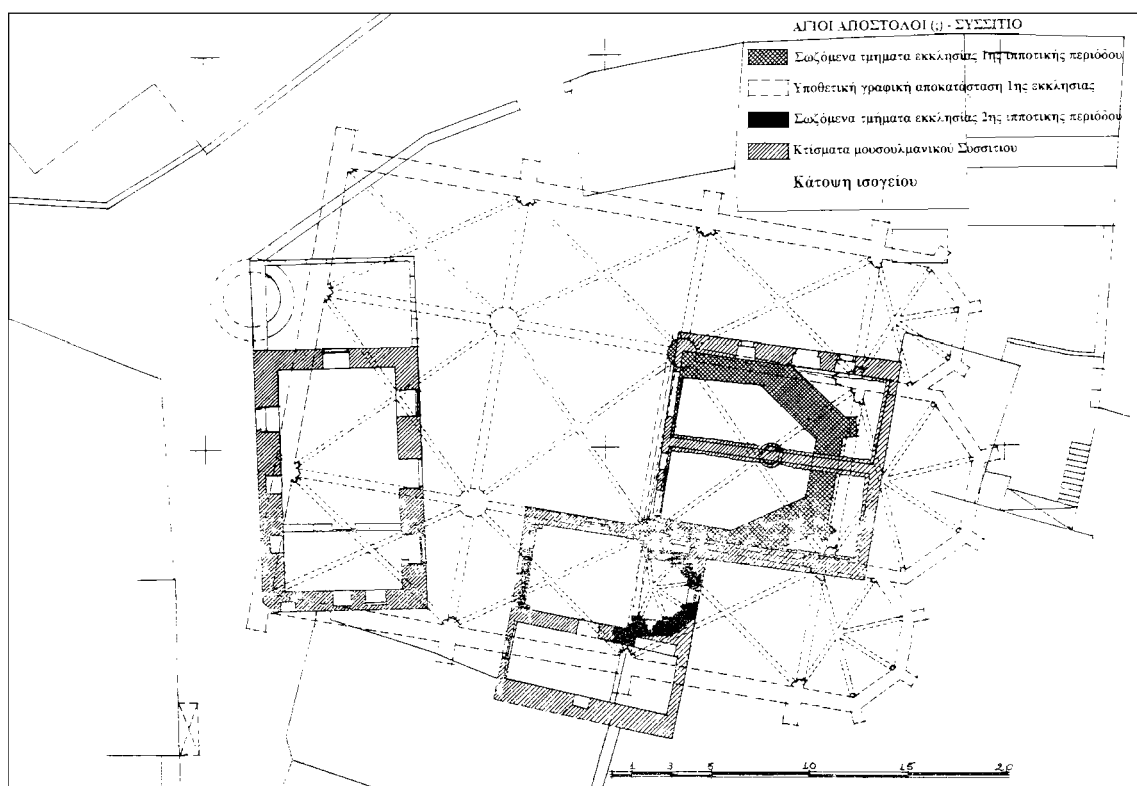
⁴¹ Σύμφωνα με έρευνες στα αρχεία της Μάλτας των A. Luttrell (*Settlements on Rhodes, 1306-1366*, στο *Crusade and Settlement*, University College Cardiff Press, United Kingdom 1985, σ. 276) και Ζαχαρία Τσιφτανλή (Το «κτητορικό δίκαιο» των κατοίκων του Άργους στη Νίσυρο (1454) (πρώτη δημοσίευση: *Νισυριακά* 11 (1990), σ. 19-35 και δεύτερη δημοσίευση: *Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 207, σημ. 1), ένα ορθόδοξο γυναικείο μοναστήρι με το όνομα Άγιοι Απόστολοι αναφέρεται μέσα στην πόλη της Ρόδου, σε έγγραφο με ημερομηνία 9-11-1492, που βρίσκεται στη National Library of Malta, Arch. No 77 (Liber Conciliorum, 1489-1494), φ. 76r ή 91r, 77v ή 92v, όπου μνημονεύονται και παλαιότερες αποφάσεις του Τάγματος, όπως της 10ης και 11ης Απριλίου 1440, καθώς και της 18ης Ιουλίου 1445, σχετικά με τον ίδιο ορθόδοξο ναό. Το μοναστήρι είχε μια διαφορά με τον Ιωάννη Γεράκη, τον επονομαζόμενο και Ποδάρα και δικαιούχο του, βάσει του *ius patronatus*, που με το έγγραφο αυτό χάνει τη δικαιοδοσία του και την παίρνει ο μεγάλος μάγιστρος. Διερωτάται κανείς αν ο εν λόγω ορθόδοξος ναός είναι ο ναός που παρουσιάζουμε. Η τυπολογία και τα χαρακτηριστικά του σωζόμενου ναού και των υπολειμμάτων της προηγούμενης φάσης του δείχνουν μάλλον ότι πρόκειται για ένα καθολικό ναό. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν η αποδιδόμενη ως εκκλησία των Αγίων Αποστόλων σήμερα είναι σωστή.

⁴² Θ. Αρχοντόπουλος, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 655, πίν. 371α-β.

⁴³ Γ. Ντέλλας, Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 6, 1998, σ. 167-178.

⁴⁴ Γ. Ντέλλας, Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (-) - Μουσουλμανικό Πτωχοκομείο (Ιμαρέτ), *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 519-520, πίν. 181δ, 182α.

⁴⁵ Ντέλλας, ό.π. (υποσημ. 43). Η ταφόπλακα βρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης της αυλής το Νοέμβριο του 1998. Την ανασκαφή παρακολούθησε η αρχαιολόγος Ν. Ψαρολογάκη,

Εικ. 3. Άγιοι Απόστολοι(:) - Συσσίτιο. Κάτοψη των αρχιτεκτονικών φάσεων του συγκροτήματος.

ζουμε ότι οι μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες θα φέρουν στο φως νεότερα στοιχεία, ώστε να γίνει δυνατή η γραφική αποκατάσταση του πρώτου ιπποτικού ναού⁴⁶.

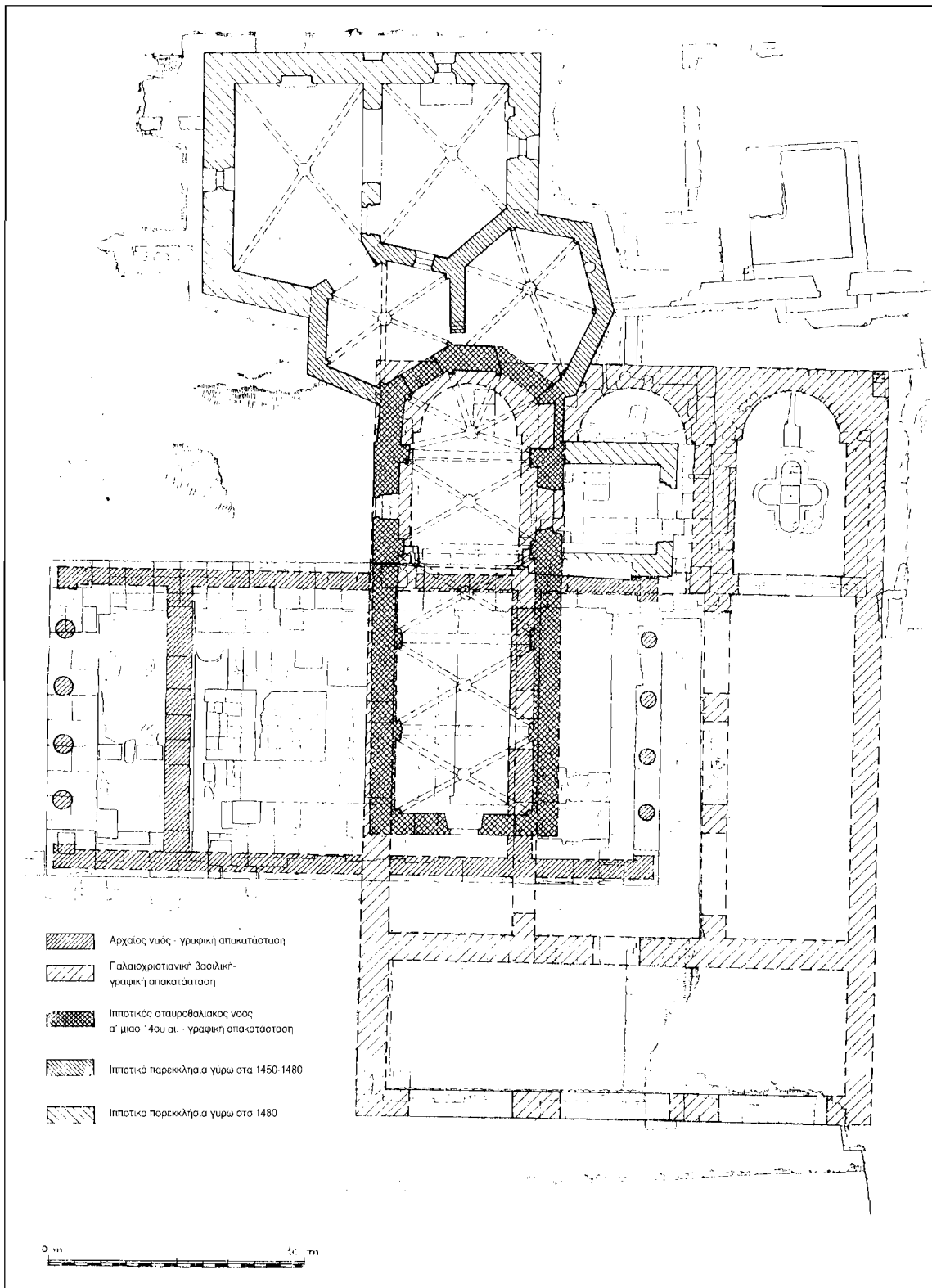
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σταυροθόλιο με νευρώσεις του μονόχωρου ναού των Αγίων Θεοδώρων(;) ⁴⁷. Το γοτθικό σταυροθόλιο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο και ανήκει στην παλαιότερη οικοδομική φάση της ιπποτοκρατίας, ενώ η οξυκόρυφη καμάρα της δυτικής απόληξης κατασκευάστηκε αργότερα, όπως τεκμηριώθηκε μετά από τις πρόσφατες διερευνητικές εργασίες στο μνημείο. Πρωτοτυπία παρουσιάζει η απόληξη του σταυροθολίου ανατολικά, όπου ο οξυκόρυφος θόλος του συνεχίζεται και μετατρέπεται σε τεταρτοσφαίριο για στέγαση της ημικυκλικής κόγχης του ιερού.

Ο ναός της Παναγίας Φιλερήμου κοντά στην πόλη Ιαλυσός ή Τριάντα της Ρόδου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί διατηρεί τρεις φάσεις ιπποτικές, ενώ είναι κτισμένος πάνω σε παλαιοχριστιανική τρικλιτή βασιλική, που με τη σειρά της βρίσκεται πάνω στον αρχαίο ναό της Αθηνάς⁴⁸ (Εικ. 4).

⁴⁶ Το συγκρότημα του ναού των Αγίων Αποστόλων και του μουσουλμανικού συσσιτίου – μαρέτ – είναι ενταγμένο στα έργα του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και προβλέπεται να λειτουργήσει ως επισκέψιμος χώρος (ο ναός και η υπόγεια κρύπτη), φωτογραφικό αρχείο του Δήμου Ροδίων (οι δύο βορειοανατολικοί θόλοι) και δημοτικό αναψυκτήριο, με δυνατότητα περιοδικών εκθέσεων (ο δυτικός μεγάλος χώρος και η αυλή). Ντέλλας, Βλησίδης, Ζερλέντης, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 529-553.

⁴⁷ Gabriel, 2, σ. 201-202, εικ. 147, όπου αναφέρεται ως Hudai Μετζίτ. Η ονομασία του ναού ως Άγιοι Θεόδωροι δεν τεκμηριώνεται από την παράδοση ή τις πηγές και απαιτείται η έρευνα της ταυτότητάς του. Το 1997 εντάχθηκε στο Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και προχωράει η αποκατάστασή του.

⁴⁸ Balducci 1931.

Εικ. 4. Αρχιτεκτονικές φάσεις του συγκροτήματος της Παναγιάς της Φιλεθήμου. Κάτοψη.

Η πρώτη φάση ανάγεται, σύμφωνα με τον Balducci, στο α' μισό του 14ου αιώνα. Σε αυτή ανήκει ένας μονόχωρος, στεγασμένος με τέσσερα σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις, ναός με πεντάπλευρη κόγχη ιερού, στεγασμένη από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις⁴⁹. Στα μέσα του 19ου αιώνα ο ναός ήταν μισογκρεμισμένος και σωζόταν μόνο το ανατολικότερο σταυροθόλιο, ενώ δυστυχώς στα πρώτα χρόνια της ιταλοκρατίας δεν σωζόταν τίποτα από την ανωδομή της φάσης αυτής. Ανακατασκευάστηκε από τον αρχιτέκτονα R. Petracco το 1931⁵⁰, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής (φασιστική, πομπώδης αρχιτεκτονική, μιμούμενη μεσαιωνικές μορφές), περιοριζόμενο στο ανατολικό τμήμα του και μόνο στο ένα σταυροθόλιο από τον κυρίως ναό, για την ανάδειξη του αρχαίου ναού. Πρόσθεσαν νότια ένα ογκώδες καμπαναριό με μορφή τετράγωνου πύργου με κυλινδρικούς εξώστες στις γωνίες και θολωτή στέγαση στην απόληξη του (Πίν. 148α-β).

Στη δεύτερη φάση εντάσσεται η προσθήκη δύο εξάπλευρων παρεκκλησίων, στεγασμένων από θόλους με ακτινωτές νευρώσεις, διατομής πετάλου λουλουδιού, σε επαφή με τις δύο από τις πλευρές της κόγχης του ναού εξωτερικά, γύρω στο 1450-1480⁵¹. Δυστυχώς, και αυτά τα παρεκκλήσια σε μεγάλο βαθμό ήταν γκρεμισμένα στα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ δεν σώζονταν κατά την ιταλοκρατία και ανακατασκευάστηκαν μαζί με την προηγούμενη φάση.

Την τρίτη φάση αποτελεί η προσθήκη δύο παράλληλων και συνεχόμενων παρεκκλησίων, ανατολικά των δύο προηγούμενων, σε επαφή με τις δύο από τις πλευρές τους. Έχουν κάτοψη ορθογώνια, αλλά με πέντε πλευρές και είναι στεγασμένα από σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις, διατομής πετάλου λουλουδιού. Η φάση αυτή χρονολογείται με μεγαλύτερη βεβαιότητα, καθότι φέρει τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson στα φουρούσια των διαγώνιων νευρώσεων, ενώ ο Balducci τη χρονολογεί γύρω στο 1490⁵². Είναι το τμήμα του ναού που διατηρήθηκε καλύτερα έως την ιταλοκρατία και που επισκευάστηκε από τον ιταλικό στρατό το 1919⁵³. Είναι γεγονός ότι οι συνεχείς αλλαγές και προσθήκες στο ναό τον έχουν αλλοιώσει σημαντικά, ενώ όταν επισκέφθηκε τη Ρόδο ο Rottiers σωζόταν ένα μεγάλο τμήμα του⁵⁴ (Πίν. 147).

Το παρεκκλήσιο του ιπποτικού Νοσοκομείου των μέσων του 15ου αιώνα, εντεταγμένο στη μεγάλη αίθουσα του ορόφου ως κόγχη στον ανατολικό τοίχο, είναι επίσης ένα δείγμα υψηλής αρχιτεκτονικής τέχνης ιερού, που στεγαζόταν από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις⁵⁵. Το οξυκόρυφο άνοιγμα της κόγχης εσωτερικά έχει διακοσμητικά ανθέμια με τρία πέταλα⁵⁶, ενώ τα ανοίγματά του έχουν ενδιαφέροντα αναγεννησιακά μορφολογικά στοιχεία.

Στο καθολικό του μοναστηριού του Αγίου Αυγουστίνου (Σχέδ. Β, αριθ. 18) με ταφικό παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες⁵⁷, γνωστό παλαιότερα με το όνομα του Αγίου Βερνάρδου ή Αμπντούλ Τζεζιλ Μετζίτ, ο βόρειος χώρος εισόδου καλύπτεται από σταυροθόλιο με διαγώνιες νευρώσεις (Πίν. 146β). Στο νότιο τοίχο του διακρίνονται ίχνη

⁴⁹ Ό.π., σ. 32 κ.ε., εικ. 44, 45, 46, 61 και τη γενική κάτοψη στην τελευταία σελίδα. Επίσης ο Rottiers (Album, πίν. 58, 60 και 67) παρουσιάζει το μισογκρεμισμένο ναό με την εξής ιδιομορφία: τα σταυροθόλια φέρουν και νευρώση κατά μήκος στην κορυφή, πράγμα που, αν θεωρηθεί αξιόπιστη η απεικόνιση, είναι ασυνήθιστο στη Ρόδο.

⁵⁰ G. Rocco, Il restauro del Santuario di Nostra Signora di Tutte le Grazie, στο *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, 1997, σ. 261-264.

⁵¹ Balducci 1931, σ. 31 κ.ε., εικ. 31, 34, 61.

⁵² Ό.π., σ. 28 κ.ε., εικ. 29-36 και 61. Επίσης Rottiers, Album, πίν. 59.

⁵³ Ό.π., υποσημ. 50.

⁵⁴ Rottiers, Album, πίν. 58, 60 και 67.

⁵⁵ Gabriel, 2, σ. 13-36, εικ. 15, πίν. II, III, IV, V.

⁵⁶ Ανάλογα ανθέμια, πιο απλά, συναντούμε σε πύλη στην οδό Κισθινίου.

⁵⁷ Γ. Ντέλλας, Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *16ο Συμπόσιο της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 1996, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 58-59.

δύο οξυκόρυφων τόξων και φουρούσια, ενώ πρόσφατα αποκαλύφθηκαν οι βάσεις τριών πεσσών και πλήθος από αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τόξα και διαγώνιες νευρώσεις, που τεκμηριώνουν την ύπαρξη στο καθολικό εξωτερικής στοάς με γοθτικά σταυροθόλια⁵⁸ (Εικ. 5). Το μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου πρόσφατα αποκαταστάθηκε⁵⁹.

Στη Ρόδο συναντούμε γοθτικά σταυροθόλια με νευρώσεις διατομής όμοιας με των καθολικών ναών και στις ορθόδοξες εκκλησίες της ιπποτοκρατίας, σε προνάους ή σε νάρθηκες, όπως:

– Στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (γνωστό ως Ντεμιρλί τζαμί), που καταστράφηκε από το βομβαρδισμό του 1943⁶⁰.

– Στο ναό του Αγίου Γεωργίου (ή Χουρμαλί Μεδρεσέ)⁶¹.

– Στο ναό της Αγίας Τριάδας (ή Ντολαπλί Μετζίτ), όπου ο οκτάπλευρος θόλος στηρίζεται πάνω στο τετραγωνικής κάτοψης βόρειο άκρο της βόρειας κεραίας, μέσω τεσσάρων ημιγωνιών, με γοθτικές νευρώσεις στις ακμές του⁶².

– Στο ναό της Παναγίας της Λίνδου, που φέρει οικόσημα του καστελλάνου της Λίνδου Jacques Aymer de la Chevalerie και του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson⁶³.

Γοθτικά σταυροθόλια με νευρώσεις υπάρχουν και σε αστικά οικοδομήματα:

– Στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου η χρήση σταυροθολίων είναι πιθανή⁶⁴, ειδικά στο παρεκκλήσιο, όμως στην ανακατασκευή του 1937-1940 έγινε ευρύτατη εφαρμογή⁶⁵.

– Στη στοά του Αγίου Ιωάννη ή «λόντζια»⁶⁶ μπροστά από το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου που αναστηλώθηκε επίσης την ίδια περίοδο.

Σημαντικά είναι τα σταυροθόλια:

– Στη στοά του αιθρίου του ισογείου στο ιπποτικό Νοσοκομείο⁶⁷.

– Στη μεγάλη αίθουσα του ορόφου του καταλύματος της γλώσσας της Ισπανίας, όπου αποκαλύφθηκαν πρόσφατα τα ίχνη νευρώσεων δύο σταυροθολίων, που φέρουν εξωτερικές αντηρίδες στην οδό Ιπποτών.

– Στη μεγάλη αίθουσα του ορόφου του ιπποτικού νομισματοκοπείου(;), ανατολικά του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου, όπου διακρίνονται ίχνη νευρώσεων σταυροθολίων με εξωτερικές αντηρίδες ανάλογα με αυτά του καταλύματος της γλώσσας της Ισπανίας.

– Στο ισόγειο του ιπποτικού κτιρίου της Καστελλανίας⁶⁸.

– Στην πλατεία Εβραίων Μαρτύρων σωζόταν μέχρι το Β' παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και γκρεμίστηκε από τους βομβαρδισμούς του 1944, το Γενί Τσερί τζαμί, που αποτελείτο από δύο άνισα γο-

⁵⁸ Gabriel, 2, σ. 207-210, εικ. 155-156.

⁵⁹ Πρόκειται να στεγασθεί έκθεση για τις ζημιές των ροδίτικων μνημείων από τους βομβαρδισμούς του Β' παγκόσμιου πολέμου. Ντελλας, Βλησίδης, Ζερλέντης, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 529-553.

⁶⁰ Gabriel, 2, σ. 185-188, πίν. XXXIII. Ορλάνδος, σ. 76-80, εικ. 62-63. Κόλλιας, σ. 102.

⁶¹ Gabriel, 2, σ. 202-207, εικ. 149-150-151-152. Ορλάνδος, σ. 99-106, εικ. 92-93.

⁶² Gabriel, 2, σ. 194-196, εικ. 141-142, πίν. XXXIII, XXXIV, XXXV. Ορλάνδος, σ. 87-88, εικ. 80. Η. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα στη μεσαιωνική πόλη*. Αθήνα 1986.

⁶³ Ορλάνδος, σ. 98, εικ. 86.

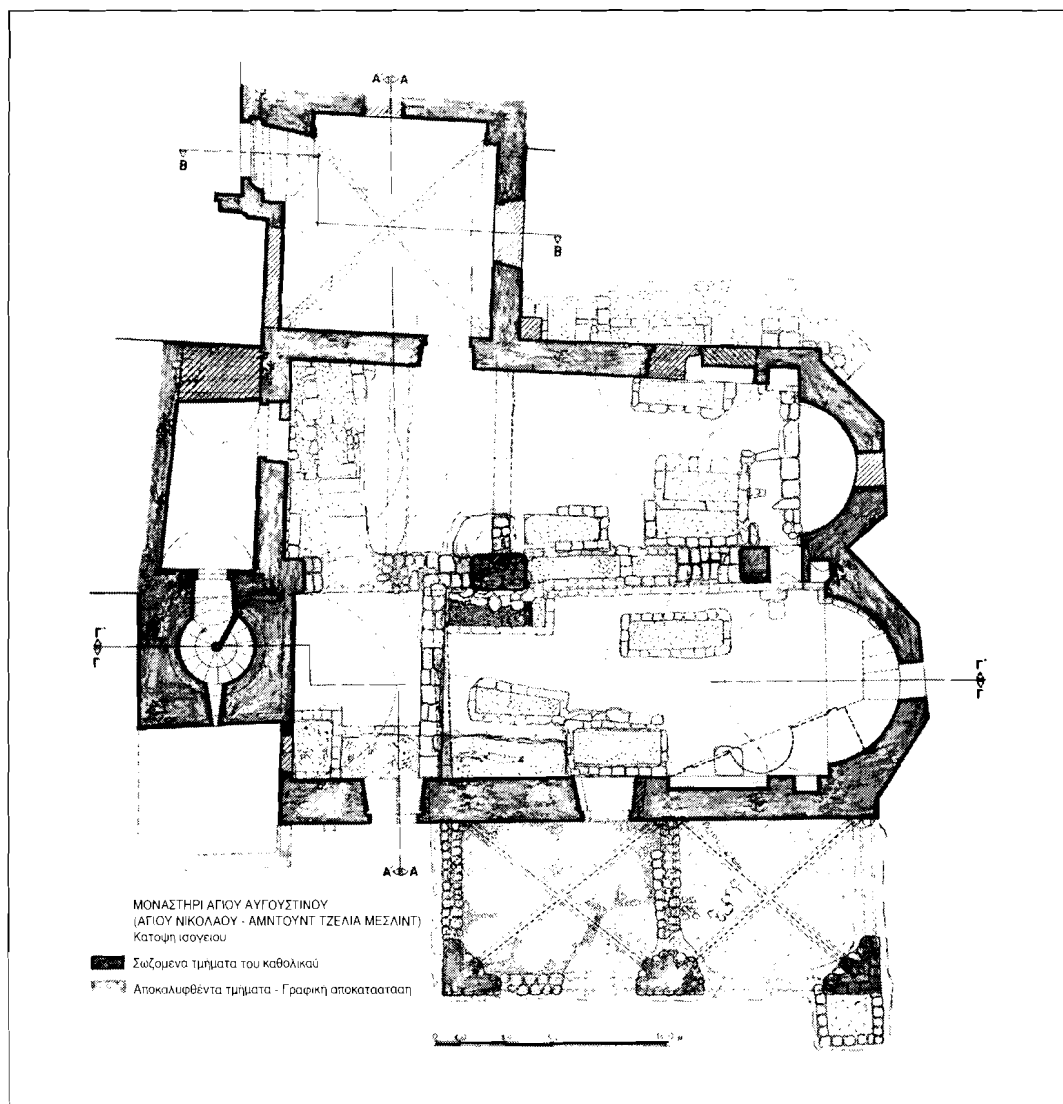
⁶⁴ Lojacono 1936β, σ. 291-365, πίν. III.

⁶⁵ V. Mesturino. *Il castello di Rodi durante l'occupazione dei cavalieri gerosolimitani di S. Giovanni e sviluppi architettonici durante i restauri promossi dal governo italiano*, Torino. χ.χρ.

⁶⁶ Gabriel, 2, σ. 71-72, εικ. 45. Lojacono 1936α.

⁶⁷ Gabriel, 2, σ. 13-33, εικ. 10, πίν. II και V.

⁶⁸ Ό.π., σ. 93-101, εικ. 62-66.

Εικ 5. Εσωτερική άποψη του βόρειου χώρου της εισόδου του καθολικού του Αγίου Αυγουστίνου. Κάτοψη.

θικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις. Θα πρέπει να αποτελούσε τμήμα κάποιου αστικού κτιρίου της ιπποτοκρατίας και να μετατράπηκε σε τζαμί⁶⁹.

Μπορούμε επίσης να αναφέρουμε τα σταυροθόλια:

– Στο ισόγειο του καταλύματος της γλώσσας της Ωβέρνης, όπου σήμερα στεγάζεται κοσμηματοπωλείο⁷⁰.

⁶⁹ Σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση, ο A. Gabriel θεωρούσε ότι το τζαμί ήταν παλαιότερος ιπποτικός ναός, όπως έγινε με όλους τους ναούς της Ρόδου κατά την τουρκοκρατία, βλ. Gabriel, 1, σ. 12. Αυτό το αναίρεσε στη συνέχεια, θεωρώντας ότι επρόκειτο πιθανότερα για μια στοά ή «λόντζιω», Gabriel, 2, σ. 116-117 και εικ. 78.

⁷⁰ Gabriel, 2, σ. 63-68, εικ. 37-41.

– Σε καταστήματα της πλατείας Ιπποκράτους.

– Σε κτίριο της οδού Αγίου Φανουρίου⁷¹.

– Σε άλλα κτίρια, όπως σε μπαζωμένο χώρο κατοικίας στην οδό Περικλέους, όπου αποκαλύφθηκαν δύο μικρά σταυροθόλια τα τελευταία χρόνια, κατά τη διάρκεια εργασιών επισκευής του κτιρίου, και στο ισόγειο κατοικίας στη συμβολή των οδών Ταυρίσκου και Φειδίου.

Σε οχρωματικά έργα έγινε επίσης χρήση γοθθικών σταυροθολίων, όπως:

– Στην πυριτιδαποθήκη της πλατείας Αργυροκάστρου⁷².

– Στο νοτιοδυτικό πύργο του Κολλάκιου, γνωστό ως πύργος της Guardia, όπως φαίνεται σε χαλκογραφία του Flandin⁷³, του 19ου αιώνα, που στη συνέχεια μετατράπηκε στο σημερινό ρολόι⁷⁴.

– Στον τρίτο από Ν. τετράγωνο πύργο της ανατολικής πλευράς του τείχους του Κολλάκιου, στον όροφο του οποίου σώζονται υπολείμματα από δύο σταυροθόλια με νευρώσεις απλής πεντάπλευρης διατομής.

– Στο δεύτερο από Α. τετράγωνο πύργο της βόρειας πλευράς των τειχών του τομέα της γλώσσας της Γαλλίας, που φέρει το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Heredia, σώζονται στον όροφο τα κάτω τμήματα των κυκλικής διατομής νευρώσεων δύο σταυροθολίων, με τα οποία στεγαζόταν.

– Στον κεντρικό πύργο του Αγίου Νικολάου, όπου σύμφωνα με τη γραφική αποκατάσταση του πύργου του Zacosta ο επάνω όροφος του κεντρικού κυκλικού πύργου στεγαζόταν από θόλο με πέντε ακτινωτές νευρώσεις⁷⁵.

Κοινό χαρακτηριστικό στα γοθθικά σταυροθόλια (*voûtes d'ogives*) των ιπποτικών ναών της Ρόδου, που παρουσιάστηκαν παραπάνω, είναι η γενικευμένη χρήση των νευρώσεων-βεργίων, διατομής συνήθως πετάλου λουλουδιού και σπανιότερα κυκλικής ή ορθογωνικής. Η μορφή των γοθθικών σταυροθολίων της Ρόδου όμως, με μέτωπα των διασταυρούμενων θόλων από οξυκόρυφα τόξα, αλλά χωρίς υπερύψωση συνήθως στο μέσον, τα κάνει να διαφοροποιούνται από τα δυτικά τους πρότυπα. Η προέλευση των σταυροθολίων με νευρώσεις των γοθθικών ναών της Δύσης έχει απασχολήσει στο παρελθόν πολλούς ερευνητές χωρίς να καταλήξουν σε συμπεράσματα⁷⁶. Τα νεότερα στοιχεία που έφερε στο φως η μελέτη του καθηγητή Χαράλαμπου Μπούρα, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, έχουν βοηθήσει ώστε να γίνει αντιληπτή η συνέχεια της παράδοσης της ύστερης αρχαιότητας στη βυζαντινή, τη λομβαρδική και τη μουσουλμανική αρχιτεκτονική κατά τον 11ο αιώνα και στις νέες μορφές του μεσαίωνα στην Αρμενία και τη Δυτική Ευρώπη μετά το έτος 1000⁷⁷.

Για το στατικό ρόλο των νευρώσεων, που έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, έχει πια αποδειχθεί ότι τόσο στα δυτικά όσο και στα ελάχιστα βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, δεν είναι

⁷¹ Ό.π., σ. 124-125, εικ. 89-90, με τον κωδικό: κατοικία Νο 69 κατά τον Gabriel.

⁷² Gabriel, I, σ. 10. Ramadan, *Relation du siège de 1522*, χ.χρ. D. Tercier. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, 1759, XXVI, σ. 739.

⁷³ Flandin, ό.π. (υποσημ. 6), πίν. 27. Ο πύργος παρουσιάζεται μισογκρεμισμένος και διακρίνονται υπολείμματα από ένα γοθθικό σταυροθόλιο με νευρώσεις. Επίσης Η. Κόλλιας, *Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου*, *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Πρακτικά, Αθήνα 1992, σ. 84-85.

⁷⁴ Σε πρόσφατη ανασκαφή από την 4η ΕΒΑ η αρχαιολόγος Άννα Μαρία Κάσδαγλη αποκάλυψε, κάτω από το σημερινό ρολόι, τετράγωνο χώρο καλυπτόμενο από σταυροθόλιο με νευρώσεις απλής διατομής, ανάλογης με της Παναγίας του Κάστρου.

⁷⁵ Gabriel, I, σ. 80-88, εικ. 42 και 49.

⁷⁶ Ο Χ. Μπούρας (*Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήνα 1965, σ. 1-2) κάνει μια συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων, όπως του Η. Focillon. *Art d'Occident, Le moyen âge roman et gothique*, Paris 1938, σ. 48-51, για τη σημασία της λέξης *ogive* (στα ελληνικά αποδίδεται συνήθως ως γοθθικό σταυροθόλιο), του Enlart. *Manuel*, σ. 37 και άλλων.

⁷⁷ Μπούρας, ό.π., σ. 59-60.

σημαντικός⁷⁸. Είναι όμως πολύ πιθανό το μεσαίωνα οι μάστοροι να πίστευαν ότι οι νευρώσεις των γοθθικών σταυροθολίων και τα κολονάκια, που αντιστοιχούσαν σε αυτές, φέρουν ωθήσεις.

Ο κυρίως κατασκευαστικός ρόλος είναι που υπαγορεύει την εφαρμογή των νευρώσεων στα γοθθικά σταυροθόλια. Η χρήση ημικυκλικών ή άλλων ξυλοτύπων (οξυκόρυφων ή χαμηλωμένων) είναι απλή για την κατασκευή των διαγώνιων νευρώσεων, ενώ ο ξυλότυπος όλου του σταυροθολίου είναι πλέον πολύπλοκος, χωρίς την προηγούμενη κατασκευή των διαγώνιων νευρώσεων. Ο διακοσμητικός ρόλος τους εξηγείται από την τάση για αναλυτική παρουσίαση των φερόντων στοιχείων και τη διάθεση για γλυπτική διακόσμηση των γοθθικών κατασκευών του μεσαίωνα. Σε κατασκευαστικούς, εξάλλου, λόγους οφείλεται και η δημιουργία των βυζαντινών σταυροθολίων στην Ελλάδα⁷⁹. Στη Ρόδο απαντούν συνήθως ημικυκλικές διαγώνιες νευρώσεις και ελαφρά οξυκόρυφα τόξα στα μέτωπα των διασταυρούμενων θόλων.

Οι ορθόδοξοι δανειζονται από τους ιππότες όσον αφορά την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ρόδου και άλλα μορφολογικά στοιχεία, όπως γείσα, κόγχες, οξυκόρυφα τόξα κτλ. Ιδιαίτερη προτίμηση παρατηρείται στις διατομές σε τόξα και νευρώσεις μορφής πετάλου λουλουδιού. Στα γείσα και στα πλαίσια των ανοιγμάτων γίνεται ευρύτατη εφαρμογή κοιλόκυρτων διατομών και πολύ συχνά της ροδίτικης πλεξούδας. Ενδιαφέροντα τέτοια δείγματα παρατηρούνται στις εκκλησίες κυρίως της Ρόδου, ενώ πιο απλουστευμένες μορφές εφαρμόζονται σε όλη τη Δωδεκάνησο, ως ημικυκλικές ή ελαφρά οξυκόρυφες κόγχες πάνω από τις εισόδους των ναών, με κυμάτια ανάλογα των ροδίτικων ιπποτικών. Χαρακτηριστικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την ελαφρά οξυκόρυφη κόγχη πάνω από τη δυτική είσοδο της Αγίας Τριάδας, που φέρει διακοσμητικά ανθήματα⁸⁰ ανάλογα με της κόγχης του ιπποτικού Νοσοκομείου, και την εσωτερική ημικυκλική κόγχη του Αγίου Αυγουστίνου με τη ροδίτικη πλεξούδα.

Τα γοθθικά τόξα, που κατασκευάζονται στη Ρόδο, είτε χρησιμοποιούνται σε ανοίγματα είτε σε καμάρες, κατά κανόνα είναι ελαφρά οξυκόρυφα⁸¹, δημιουργώντας πολλές φορές την εντύπωση του ημικυκλικού. Σε συνδυασμό με τα χαμηλά ύψη, που διακρίνονται στις ροδίτικες εκκλησίες, μειώνουν την αίσθηση του ύψους και της οξύτητας των γοθθικών μορφολογικών στοιχείων. Φυσικά η εντύπωση αυτή είναι προφανώς πιο οικεία στην περιοχή αυτή της Μεσογείου με τη βυζαντινή και αιγαιοπελαγίτικη παράδοση και δηλώνει την επίδρασή της στην ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου.

Στην τουρκοκρατία και μετά τα μέσα του 18ου και κυρίως κατά το 19ο αιώνα η οικονομική ακμή του Ελληνισμού είναι εμφανής στα Βαλκάνια. Στον ελλαδικό χώρο επικρατεί η κατασκευή μεγάλων ναών σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση. Τοπικά το ναυτικό εμπόριο ακμάζει. Εμφανίζεται τότε στη Ρόδο ένας τύπος ορθόδοξου ναού, γνωστός ως σταυροθολιακός, σε μονόκλιτες και τρίκλιτες βασιλικές με ημικυκλική συνήθως κόγχη στο ιερό και με στέγαση από ένα έως οκτώ γοθθικά σταυροθόλια με διαγώνιες νευρώσεις. Σε όλη τη Ρόδο και τη Δωδεκάνησο γενικότερα κτίζονται μητροπολιτικοί και ενοριακοί ναοί, καθολικά μοναστηριών και παρεκκλήσια σε αυτό το σταυροθολιακό τύπο, αλλά και σε παραλλαγές του, σε πολύ μεγάλο αριθμό. Η τυπολογία των ναών αυτών μι-

⁷⁸ Ο Χ. Μπούρας (ό.π., σ. 19-20 και σημ. 43 και 44) έχει συγκεντρώσει τις διαφορετικές θέσεις των μελετητών, όπως του E. Viollet-Le-Duc (*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, IV, σ. 108) και του Aug. Choisy (*Histoire de l'architecture*, II, Paris 1943, σ. 112), που πιστεύουν ότι οι νευρώσεις μεταφέρουν τις ωθήσεις των γοθθικών σταυροθολίων, ενώ ο Pol. Abraham (Viollet-le-Duc et le rationalisme médiéval, *Bulletin Monumental* XCIII (1934), σ. 69, ο ίδιος, Nouvelle explication de l'architecture religieuse gothique, *Gazette des Beaux Arts*, 1934, σ. 257) και ο V. Sabouret (Les voûtes nervurées. rôle simplement décoratif des nervures, *Le Génie Civil*, 3 mars 1928) αποδεικνύουν ότι οι θόλοι λειτουργούν στατικά αυτοτελώς και οι νευρώσεις δεν είναι απαραίτητες στα γοθθικά σταυροθόλια.

⁷⁹ Μπούρας, ό.π., σ. 29-34 και 60.

⁸⁰ Gabriel, 2, σ. 194-196, πίν. XXXV.

⁸¹ Η κατασκευή του κάθε σκέλους του τόξου γίνεται με ακτίνα κατά τι μεγαλύτερη του μισού της οριζόντιας απόστασης του ανοίγματος και με τα κέντρα επί της ευθείας των γενέσεων των τόξων.

μείται τους ιπποτικούς ναούς της Ρόδου. Η στέγαση της κόγχης του ιερού άλλοτε καλύπτεται από τεταρτοσφαίριο, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση⁸², και άλλοτε από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις, σύμφωνα με τη γοθθική⁸³. Τμήμα του θόλου προς την κόγχη του ιερού δεν στεγάζεται συνήθως με σταυροθόλιο αλλά με ελαφρά οξυκόρυφο θόλο. Υπάρχει συχνά γυναικωνίτης σε όροφο, συνήθως πάνω από το νάρθηκα και νεότερο καμπαναριό είτε σε επαφή είτε κοντά στο ναό.

Ανάλογοι σταυροθολιακοί ναοί με πολλά κοινά στοιχεία με αυτούς της Δωδεκανήσου απαντούν στη Μικρά Ασία και στην Κύπρο, όπου εμφανίζονται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και διαφέρουν σε επιμέρους στοιχεία⁸⁴. Θα πρέπει να διερευνηθούν οι σχέσεις των ναών αυτών με αυτούς της Ρόδου.

Μικρές επισκευές ή προσθήκες γοθθικών σταυροθολίων με διαγώνιες νευρώσεις γίνονται σε παλαιότερους ναούς την ίδια περίοδο, όπως:

– Στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ασκληπιείο, όπου προστίθενται δύο ορθογώνιοι χώροι στη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική γωνία⁸⁵ το 1856, σύμφωνα με τη χρονολογία στη βόρεια είσοδο της δυτικής όψης.

– Στο νάρθηκα της Καθολικής στην Κατταβιά⁸⁶.

– Στο νάρθηκα της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Σάλαχο⁸⁷.

– Στο νάρθηκα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Πλημμύρι της κοινότητας Λαχανιάς.

Τα μορφολογικά στοιχεία, ιδιαίτερα οι διατομές των τόξων και των νευρώσεων, είναι όμοια με αυτά που χρησιμοποιήθηκαν κατά την ιπποτοκρατία. Υιοθετούνται όμως και μουσουλμανικά στοιχεία, όπως τα ιδιόμορφα τόξα⁸⁸ σε φεγγίτες και σε ανακουφιστικά τόξα, και τα πολύχρωμα υαλοστάσια κατ' απομίμηση ανάλογων στην αστική αρχιτεκτονική των «αρχοντικών των Βαλκανίων» της ίδιας εποχής.

Κατασκευαστικά όμως δεν χρησιμοποιείται η γοθθική τεχνική της ανάληψης των πλάγιων ωθήσεων από εξωτερικές αντηρίδες, αλλά η βυζαντινή με τους μεγάλους πάχους τοίχους. Εξάλλου, οι ορθόδοξοι ναοί δεν έχουν τις δυτικές απαιτήσεις για μεγάλου ύψους ναούς. Κύριο υλικό παραμένει πάντα ο ροδίτικος πωρόλιθος.

Ανάλογα παραδείγματα διατήρησης μορφών έχουμε στην αστική αρχιτεκτονική. Στα αρχοντικά των καρραβοκύρηδων της Λίνδου, του 16ου και κυρίως του 17ου αιώνα, χρησιμοποιούνται μορφολογικά κυρίως στοιχεία της ιπποτικής αρχιτεκτονικής, όπως οξυκόρυφα τόξα, διατομές πλαισίων ανοιγμάτων και γείσων και πλεξούδες⁸⁹. Ο συνδυασμός όμως και με μουσουλμανικά διακοσμητικά μοτίβα, όπως οι σταλακτίτες στα πλαίσια ανοιγμάτων, προσδίδει μια ιδιομορφία στην αρχιτεκτονική της Λίνδου. Η πλούσια διακοσμητική διάθεση είναι ανάλογη, προφανώς, με την οικονομική ευμάρεια των ιδιοκτητών τους. Η σύζευξη όλων αυτών με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική τυπολογία των «καμαρικών» σπιτιών της περιοχής και με όλα τα σχετικά έπιπλα και διακοσμήσεις δημιουργεί μια τοπική λινδιακή αρχιτεκτονική υψηλής ποιότητας.

Οι εξοχικές κατοικίες ή πύργοι των πλούσιων Ροδίων στα Τριάντα την ίδια εποχή διατηρούν

⁸² Ορλάνδος, σ. 107-108, εικ. 94.

⁸³ Ο.π., σ. 107-108, εικ. 95.

⁸⁴ Αφορμή γ' αυτή την παρατήρηση αποτέλεσε η δημοσίευση φωτογραφιών με σταυροθολιακές εκκλησίες της Κύπρου στην εφημερίδα *Καθημερινή* και το ένθετο *Επτά Ημέρες*, της 17-7-1994, αφιερωμένο στην κατεχόμενη Κύπρο.

⁸⁵ Ορλάνδος, σ. 87, εικ. 79.

⁸⁶ Ο.π., σ. 86, εικ. 77.

⁸⁷ Ο.π., σ. 99-106, εικ. 91.

⁸⁸ Τα τόξα αυτά κατασκευάζονται από τμήματα κύκλου στα δύο άκρα και ευθύγραμμα τμήματα που συγκλίνουν με αμβλεία γωνία στην κορυφή.

⁸⁹ Α. Μουτσοπούλου, *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, 3, Αθήνα 1984, σ. 202. Furio Fasolo, *Architettura mediterranea egee*, Roma, χ.χρ.

αρχατά στοιχεία επίσης από την ιπποτική αρχιτεκτονική, όπως ανοίγματα, πυργίσκους και γείσα⁹⁰. Ο συνδυασμός με τα τοπικά παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία, αλλά και τις ανάγκες μιας οχυρωμένης αγροτικής κατοικίας στον κάμπο των Τριαντών δημιουργεί έναν άλλο τύπο αρχιτεκτονικής πυργόσπιτων αυτή την εποχή.

Είναι δύσκολο να εξηγηθεί η επαναχρησιμοποίηση τέλειων κατασκευαστικά αρχιτεκτονικών τύπων και μορφολογικών στοιχείων μετά από δύο και πλέον αιώνες από την εποχή της ιπποτοκρατίας. Είναι όμως πολύ πιθανό η γνώση της τεχνικής της λάξευσης στον ντόπιο πορόλιθο αγαπητών μορφολογικών τύπων και της επίλυσης τεχνικών προβλημάτων, όπως η κατασκευή γοθικών σπαιροθολίων, σύμφωνα με την ιπποτική αρχιτεκτονική παράδοση, να ήταν συνεχώς οικεία στα ντόπια συνεργεία των μαστόρων με δραστηριότητα σε όλα τα Δωδεκάνησα. Μια σειρά από αρχιτεκτονικές επεμβάσεις κατά το 16ο και το 17ο αιώνα και ιδιαίτερα η προσθήκη της στοάς της «Τζαφάρας» στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτιμο το 17ο αιώνα τεκμηριώνει αυτή τη δραστηριότητα⁹¹. Οι αισθητικές και αρχιτεκτονικές απαιτήσεις των κατοίκων είναι υψηλές, καθώς η παράδοση και η εμπειρία από την ιπποτική αρχιτεκτονική είναι έντονη.

Ίσως θα πρέπει να μιλάμε για μια ροδίτικη «σχολή» αρχιτεκτονικής, η οποία αναπτύχθηκε κατά την ιπποτοκρατία, και στη συνέχεια εξελίχθηκε και εξαπλώθηκε στη Ρόδο και στα Δωδεκάνησα. Μελέτες προς αυτή την κατεύθυνση μπορούν να αναδείξουν αυτή την αρχιτεκτονική⁹².

Συνομογραφίες

Balducci 1931	H. Balducci, <i>Il santuario di N. Signora di Tutte le Grazie sul Filerimo presso Rodi</i> , Rodi 1931.
Balducci 1932	H. Balducci, <i>Architettura turca in Rodi</i> , Milano 1932.
Balducci 1933	H. Balducci, <i>La chiesa di S. Maria del Borgo in Rodi</i> , Pavia 1933.
Bosio	J. Bosio, <i>Dell'istoria della sacra religione e illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano</i> , 1-3, Venezia 1695.
Enlart, <i>Chypre</i>	C. Enlart, <i>L'art gothique et la Renaissance en Chypre</i> , I, Paris 1899.
Enlart, <i>Jérusalem</i>	C. Enlart, <i>Les monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem</i> , Paris 1927.
Enlart, <i>Manuel</i>	C. Enlart, <i>Manuel d'archéologie française</i> , Paris 1927.
Flandin	E. Flandin, <i>L'Orient</i> , Paris 1853.
Gabriel	A. Gabriel, <i>La cité de Rhodes</i> , 1-2, Paris 1921-1923.
Gerola	G. Gerola, <i>Monumenti veneti nell'isola di Creta</i> , II, Venezia 1908.
Κόλλιας	H. Κόλλιας, <i>Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου</i> , Αθήνα 1994.
Lojacono 1936α	P. Lojacono, <i>La chiesa conventuale di S. Giovanni dei Cavalieri in Rodi</i> , <i>CIRh</i> 8 (1936), σ. 247-287.
Lojacono 1936β	P. Lojacono, <i>Il palazzo del Gran Maestro in Rodi</i> , <i>CIRh</i> 8 (1936), σ. 291-362.
Ορλάνδος	A. Ορλάνδος, <i>Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου</i> , <i>ABME</i> ΣΤ' (1948).
Rottiers	C. Rottiers, <i>Description de monuments de Rhodes</i> , Bruxelles 1830, Album 1828.

⁹⁰ Μουτσοπούλου, ό.π., σ. 206.

⁹¹ Χ. Μπούρας, *Οι Θησαυροί της Μονής της Πατίμου*, Αθήνα 1988, σ. 32-33. Επισημαίνεται ιδιαίτερα, όπως τεκμηριώνεται από έγγραφα, ότι οι μαστοροί προέρχονται κυρίως από τη Ρόδο, αλλά και τα γύρω νησιά, γεγονός που δηλώνει την ύπαρξη τοπικής «σχολής» στα Δωδεκάνησα. Κύριες πηγές, από όπου αντλούν τα τυπολογικά και τα μορφολογικά στοιχεία, καθώς και τους τρόπους δόμησης, είναι η βυζαντινή, η ιπποτική και η μουσουλμανική αρχιτεκτονική παράδοση.

⁹² Η παρουσίαση αυτής της μελέτης αποτέλεσε και την τελική αφορμή για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής, σχετικής με την αρχιτεκτονική των σπαιροθολιαζών ναών της Δωδεκανήσου, όπου το θέμα θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα.